

1. Η βάση της έρευνας

Η βάση πάνω στην οποία στηρίζεται αυτό το βιβλίο είναι μια μεταπτυχιακή έρευνα στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ (UvA) σχετικά με το καθεστώς της δικτατορίας των Συνταγματαρχών και την ιδεολογία του. Τριάντα χρόνια μετά την πτώση της χούντας ταξίδευα για την Κρήτη γεμάτη αισιοδοξία για την έρευνά μου. Θα συναντούσα ανθρώπους που είχαν βιώσει τη δικτατορία, θα έπαιρνα συνεντεύξεις από ειδικούς στον τομέα της ελληνικής ιστορίας και θα μελετούσα ένα σωρό βιβλία.

Όμως η έρευνά μου στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης εξελίχθηκε διαφορετικά. Η έρευνά μου έγινε αποδεκτή στα πλαίσια των προγραμμάτων Erasmus και, συνεπώς, είχα τα ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις όπως κάθε άλλος φοιτητής ή ερευνητής από το εξωτερικό που συμμετέχει σε αυτά. Δυστυχώς όμως, αφού παρέλαβα την κάρτα εισόδου στη βιβλιοθήκη μετά από ένα ολόκληρο μήνα, στη συνέχεια διαπίστωσα ότι τα περισσότερα αρχεία ή ήταν κλειστά ή δεν ήταν προσβάσιμα για φοιτητές. Επίσης η βιβλιογραφία που μπορούσα να συμβουλευτώ βρισκόταν σε «κλειστούς καταλόγους», ο αριθμός των βιβλίων που μπορούσα να δανειστώ ήταν πολύ μικρός και το αποφασιστικό «όχι» που αντιμετώπιζα στις προσπάθειές μου να έχω πρόσβαση στην απαραίτητη για την έρευνα βιβλιογραφία ήταν απογοητευτικό.

Έτσι αποφάσισα να στραφώ σε πρωτογενές υλικό που θα μπορούσα να έχω στη διάθεσή μου, εκπαιδευτικό υλικό που θα αποκάλυπτε πλήρως τις ιδεολογικές εκφάνσεις της χούντας και συνεντεύξεις με άτομα που την εποχή εκείνη ήταν ακόμα μαθητές, θέματα που έπρεπε να βρουν άμεσα την λύση τους.

Ένα άλλο σημείο που αξίζει να αναφερθεί είναι το γεγονός ότι, ενώ το θέμα της έρευνας αφορούσε την ελληνική ιστορία και γινόταν σε ελληνικό πανεπιστήμιο, κανείς από τους καθηγητές δεν φαινόταν να έχει διαμορφώσει κάποια επιστημονική άποψη πάνω στο

θέμα ή δεν ήθελε κατά κάποιο τρόπο να τη μοιραστεί μαζί μου. Για τους ιστορικούς του Πανεπιστημίου της Κρήτης το καθεστώς της χούντας δεν αποτελούσε (προς το παρόν) θέμα έρευνας. Το βιβλίο που επέλεξα να ερευνήσω είχε χρησιμοποιηθεί ως εκπαιδευτικό υλικό για παιδιά 12-18 ετών με σκοπό, πρωτίστως, την προπαγάνδα υπέρ της ορθότητας της δικτατορίας την περίοδο 1967-1974 και τον προσηλυτισμό των νέων στην ιδεολογία των Συνταγματαρχών.

Με τη βοήθεια ενός καθηγητή της Σύγχρονης Ιστορίας του Πανεπιστημίου Κρήτης το βιβλίο αυτό έφτασε πραγματικά στα χέρια μου. Όμως, με μεγάλη μου έκπληξη ο καθηγητής, όχι ιδιαίτερα ομιλητικός στη συνέχεια, με προειδοποίησε ότι «αυτό το θέμα δεν είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον και, πάνω από όλα, το βιβλίο δεν προσφέρεται για την έρευνα καθώς το περιεχόμενο δεν περιλαμβάνει σχεδόν καθόλου υλικό προπαγάνδας», άποψη που ακόμα και σήμερα μου προκαλεί έκπληξη, ιδιαίτερα όταν αρχίζοντας να το μεταφράζω –από την καθαρεύουσα¹– διαπίστωσα πως το βιβλίο στηριζόταν απόλυτα στις ιδεολογικές θέσεις των Συνταγματαρχών και περιλαμβάνει ακριβώς την ουσία της ιδεολογίας του καθεστώτος. Υποθέτω ότι σήμερα, σχεδόν πενήντα χρόνια μετά το πραξικόπημα και την εμφάνιση ενός πολιτικού κόμματος που ανεμίζει περήφανα τη σημαία της χούντας, ο καθηγητής Χατζηιωσήφ ενδεχομένως να απορεί γι' αυτή την εξέλιξη. Μια πρόσθετη δυσκολία στην έρευνά μου αποτέλεσε η απροθυμία του κόσμου να μιλήσει μαζί μου ανοιχτά για τη σκοτεινή εκείνη περίοδο. Αυτό μπορεί να οφείλεται εν μέρει και στο κλίμα ευφορίας που επικρατούσε τότε, καθώς η έναρξη της έρευνάς μου συνέπεσε με την παραμονή του αγώνα για το ευρωπαϊκό κύπελλο το 2004. Οι περισσότεροι άνθρωποι με τους οποίους συνομιλούσα ήταν πεπεισμένοι πως η Ελλάδα θα κέρδιζε τον τίτλο, κάτι που αποδείχτηκε προφητικό. Το ίδιο συνέβη και το Μάιο με το διαγωνισμό της Γιουροβίζιον. Η πεποίθηση πως ο τραγουδιστής Σάκης Ρουβάς με το τραγούδι Shake it θα κατέληγε στην πρώτη θέση ήταν τεράστια, όπως και η απογοήτευση όταν αυτό δεν έγινε. Σε όλους σχεδόν τους τηλεοπτικούς σταθμούς της χώρας, ακόμα και μετά από μέρες, γίνονταν συζητήσεις γύρω από την

απρόσμενη ήττα. Οι Έλληνες θεωρούν συχνά τους εαυτούς τους καλύτερους από όλους τους άλλους και ταυτόχρονα ασκούν οι ίδιοι σκληρή κριτική στη χώρα τους. Αυτό το βίωσα προσωπικά μιλώντας με ένα φίλο, ο οποίος ισχυρίστηκε αστεειευόμενος ότι οι Έλληνες έχουν κάθε δικαίωμα να είναι πολύ περήφανοι. Επιπλέον, η άποψη πως οι σύγχρονοι Έλληνες είναι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων και του Βυζαντίου είναι κοινή πεποίθηση. Η πόλη Izmir είναι για τους Έλληνες Σμύρνη και η Istanbul, Κωνσταντινούπολη.

Η απροθυμία να μιλήσει κανείς ανοιχτά για τις λιγότερο λαμπρές περιόδους της ιστορίας έχει να κάνει, εκτός από κάποιες εξαιρέσεις, με την εθνικιστική υπερηφάνεια που διακατέχει τους Έλληνες. Όλοι αναφέρονται με ευκολία στην αρχαία Ελλάδα, αλλά είναι λιγότερο ομιλητικοί γύρω από το καθεστώς των Συνταγματαρχών και τη χούντα, που αποτελεί μια μελανή σελίδα της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας και παραμένει ακόμα μια οδυνηρή ιστορική περίοδος η οποία δεν είναι εύκολο να συζητηθεί ανοικτά. Καθώς ολοκλήρωσα την έρευνά μου γύρω στις 24 Ιουλίου 2004, την ίδια ημερομηνία τριάντα χρόνια πριν, έπεφτε η αυλαία για τη χούντα. Ωστόσο η προσωπική μου άποψη είναι ότι οι Έλληνες πολίτες, ακόμα και μετά από τόσο καιρό, είναι συγκρατημένοι να συζητήσουν με έναν ερευνητή αυτό το θέμα.

Και σήμερα (2016), καθώς ασχολούμαι με τη νέα έκδοση του βιβλίου, η κατάσταση δεν έχει αλλάξει και πολύ, εκτός από το ότι εκφράζεται συχνά η άποψη ότι «παλιά ήταν όλα καλύτερα». Κάποιες φορές η απροθυμία αναφοράς στην περίοδο της χούντας συνδέεται με δυσάρεστα συναισθήματα και αυτή η εντύπωση μου δημιουργήθηκε όταν επιχειρήσα να πάρω συνεντεύξεις από άτομα που είχαν σχετικές εμπειρίες. Σε ορισμένα εγχειρίδια συνοπτικής ιστορίας, που έψαξα λεπτομερώς, η περίοδος 1967-1974 απλώς παραλείπεται. Αυτό αφενός δεν διευκόλυνε την εργασία μου, όμως επιβεβαίωσε από την άλλη την υποψία ότι το συγκεκριμένο σχολικό βιβλίο που αποφάσισα να ερευνήσω αποτελούσε σημαντική πηγή πληροφοριών.

Το πραξικόπημα σε εξέλιξη

«Αθήνα. Είναι η νύχτα της 20^{ης} προς 21^η Απριλίου. Η ελληνική πρωτεύουσα κοιμάται βαθιά αναμένοντας την επόμενη μέρα. Κανείς δεν υποψιάζεται τι πρόκειται να συμβεί. 01:45 Ώρα μηδέν. Ένα βαρύ μουγκρητό ταραίζει την νυχτερινή ησυχία. Στη διασταύρωση της οδού Αλεξάνδρας και Λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας εμφανίζονται οι πρώτοι σκοτεινοί όγκοι των τανκς, οι οποίοι περικυκλώνουν τη Βουλή, το Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας και άλλα στρατηγικά σημεία της πρωτεύουσας, χωρίς να συναντήσουν καμία αντίσταση. Παντού στην πόλη στρατιώτες σπάζουν παράθυρα και πόρτες, παραβιάζοντας σπίτια. Ηλικιωμένοι άντρες και γυναίκες, νέοι και νέες αρπάζονται με βία και φορτώνονται σε φορτηγά με προορισμό τον Ιππόδρομο ή τις φυλακές Αβέρωφ. Την ίδια ώρα, στο αθηναϊκό προάστιο Καστρί, ο αρχηγός του κόμματος της Ένωσης Κέντρου Γεώργιος Παπανδρέου δέχεται την επίσκεψη μιας οπλισμένης φάλαγγας. Τον υποχρεώνουν να τους ακολουθήσει. Μερικά χιλιόμετρα πιο μακριά, ο γιός του Ανδρέας δεν προλαβαίνει να ξεφύγει από τους στρατιωτικούς. Ο πρωθυπουργός Κανελλόπουλος συλλαμβάνεται και αυτός. Μέσα σε μερικές μόνο ώρες τα τανκς και οι στρατιωτικές μονάδες πέτυχαν το στόχο τους. Στις έξη το πρωί από το ραδιόφωνο ακούγεται το εξής: «*Ησυχία, τάξη και ασφάλεια επικρατούν στη χώρα. Η αναίμακτη επανάσταση παρελαύνει προς τα εμπρός για την πραγματοποίηση του στόχου της...*».²

Ο ελληνικός στρατός πήρε στα χέρια του την ηγεσία της χώρας για να τη σώσει –όπως ισχυρίστηκε– από τον κομμουνιστικό κίνδυνο. Οι ηγέτες των πολιτικών κομμάτων συνελήφθησαν και η Ελλάδα «σώθηκε».

Οι νέοι ηγέτες, ο συνταγματάρχης Γ. Παπαδόπουλος, ο ταξίαρχος Στ. Παττακός και ο συνταγματάρχης Ν. Μακαρέζος, δεν αντιμετώπισαν αντίσταση τις πρώτες μέρες του νέου καθεστώτος. Ωστόσο οι «Συνταγματάρχες» ή «το καθεστώς των Συνταγματάρχων», όπως αποκαλούνται στην Ελλάδα, δεν παρέμειναν με σταυρωμένα χέρια. Η καλλιέργεια του φόβου και η χειραγώγηση μέσω

προπαγάνδας έγιναν σημαντικά εργαλεία για την επιβολή της νέας κατάστασης και οι Συνταγματάρχες δεν δίστασαν να εφαρμόσουν μεθόδους βασανισμού των αντιπάλων τους που τους κρατούσαν έγκλειστους σε φυλακές ή σε ακατοίκητα νησιά. Εξαιτίας αυτού του φόβου η πλειοψηφία των Ελλήνων δεν τολμούσε να εκφραστεί αρνητικά για την κυβέρνηση, όχι μόνο σε δημόσιο χώρο, αλλά ούτε και στο ίδιο τους το σπίτι. Δεν υπήρξε συνεπώς αντίσταση ευρείας κλίμακας κατά την εφτάχρονη περίοδο της δικτατορίας. Εκτός από το φόβο, το καθεστώς χρησιμοποίησε και την επιβολή προπαγάνδας για να διαδώσει την ιδεολογία του. Τις πρώτες μέρες της δικτατορίας το ραδιόφωνο μετέδιδε αδιάκοπα στρατιωτική μουσική και εμβατήρια, ενώ στην τηλεόραση η χούντα παρουσίαζε τον καλό εαυτό της. Εφημερίδες που πρόσκεινταν στην αριστερά απαγορεύθηκαν ώσπου, τελικά, όλα τα μέσα μαζικής ενημέρωσης τέθηκαν υπό τον έλεγχο της νέας κυβέρνησης.³ Το καθεστώς διέδιδε την ιδεολογία του τόσο μέσα από τη ραδιοτηλεόραση όσο και με έντυπα μέσα, προσπαθώντας να κερδίσει τη συμπάθεια του πληθυσμού και ειδικά της νεολαίας.

Η νέα κυβέρνηση υιοθέτησε με ζήλο το στερεότυπο σύνθημα «η νεολαία είναι το μέλλον» και το εφάρμοσε με ζήλο.

Στην τρίτη τάξη της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης το μάθημα «Στοιχεία δημοκρατικού πολιτεύματος» αντικαταστάθηκε από ένα νέο μάθημα.⁴ Με το σύνθημα «επιστροφή στις ρίζες μας» οι Συνταγματάρχες, από το 1970 και μετά, με την ένταξη του υποχρεωτικού βιβλίου «Αγωγή του Πολίτη» στη σχολική ύλη, επιχείρησαν να χειραγωγήσουν τους εφήβους (12-18 ετών) έτσι ώστε να πειστούν ότι το πραξικόπημα ήταν μια απαραίτητη επαναστατική πράξη για να διασωθεί η «άρρωστη» Ελλάδα από τον όλεθρο. Το γεγονός ότι η διδασκαλία αυτού του βιβλίου –μία ώρα την εβδομάδα– ήταν υποχρεωτική, αποδεικνύει τη σημασία που απέδιδε το καθεστώς στην Πολιτική Αγωγή. Στην ουσία το βιβλίο αυτό προοριζόταν για το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού, αλλά οι μαθητές αποτέλεσαν μια καλή αρχή για προσηλυτισμό. Οι μαθητές μάθαιναν πώς έπρεπε να συμπεριφέρονται απέναντι στο στρατό, το έθνος και την πα-

τρίδα, ποιος ήταν εχθρός και ποιος φίλος. Οι εκπαιδευτικοί έπρεπε να διδάξουν στους νέους τι θα έπρεπε να πιστεύουν και τι όχι. Με λίγα λόγια, οι έφηβοι μαθητές έπρεπε να διαπλαστούν έτσι ώστε να γίνουν ιδανικοί πολίτες.

Η επικέντρωση στον κύριο άξονα της έρευνας

Με αφορμή το ερώτημα: «Ποιες ιδέες ήταν το αντικείμενο προπαγάνδας του καθεστώτος των Συνταγματαρχών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση από το 1967 και ποιες μέσα από το βιβλίο Πολιτική Αγωγή από το 1970;» μπορούμε να δούμε ποια ήταν η ιδεολογία των ηγετών της χούντας και πώς εκφράστηκε μέσα από ένα σχολικό βιβλίο. Η έρευνα αυτή επικεντρώνεται στο πώς οι Συνταγματάρχες αντιλαμβάνονταν την Ελλάδα, την ιστορία της και το λαό της. Ο εξωραϊσμός του πραξικοπήματος και η νομιμοποίησή του αποτέλεσε τον κύριο στόχο της προπαγάνδας, αλλά οι νέοι κυβερνήτες της χώρας ήθελαν επίσης και μια ξεκάθαρη παρουσίαση της ιστορίας και συγκεκριμένη περιγραφή του «εχθρού» στη σχολική ύλη. Η πολιτική διάπλαση αποτέλεσε την αιχμή του δόρατος της προπαγάνδας της ελληνικής χούντας.

Η έρευνα αυτή αντλεί πολύτιμες πληροφορίες από το βιβλίο *Πολιτική Αγωγή* (που μετέφρασα από τα ελληνικά στα ολλανδικά), χρησιμοποιώντας τη θεματική ανάλυση του περιεχομένου του, ώστε να φέρει στο φως την ιδεολογία της χούντας. Η έρευνα αναλύει τα σπουδαιότερα θέματα του βιβλίου που αποτελούν και τα κεφάλαια στα οποία είναι καταναμημένο το περιεχόμενό του: το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου, τον κομμουνισμό, το ελληνικό έθνος, τα εθνικά σύμβολα, την ελληνορθόδοξη εκκλησία και την Κύπρο. Επειδή το βιβλίο *Πολιτική Αγωγή* γράφτηκε με εντολή του συνταγματάρχη Παπαδόπουλου, δίνεται μεγαλύτερη προσοχή στην περίοδο κατά την οποία ο ίδιος ήταν στην εξουσία 1967-1973. Τον τελευταίο χρόνο της δικτατορίας δίνεται προσοχή στο θέμα της Κύπρου. Τότε έγινε και το πραξικόπημα στην Κύπρο, ενώ στην ηγεσία βρισκόταν ο Ιωάννης, αρχηγός της Ελληνικής Στρατιωτικής Αστυνομίας (ΕΣΑ).

Επειδή η έρευνα αυτή ασχολείται αποκλειστικά και μόνο με τις ιδεολογικές εκφάνσεις του καθεστώτος στο εσωτερικό της χώρας και όχι με τη διαμόρφωση των σχέσεων στην εξωτερική πολιτική, το ρόλο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των ΗΠΑ, τα θέματα αυτά δεν περιλαμβάνονται στο αντικείμενο της μελέτης.

Ο φασισμός ως «υπόδειγμα πολιτικής»

Με το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου οι Συνταγματάρχες προστέθηκαν στη λίστα των δικτατόρων του 20^{ου} αιώνα. Είχαν προηγηθεί ο Μουσολίνι στην Ιταλία, ο Χίτλερ στη Γερμανία, ο Φράνκο στην Ισπανία, ο Σαλαζάρ στην Πορτογαλία και ο Μεταξάς στην Ελλάδα στη δεκαετία του '30. Παρόλο που αυτοί οι δικτάτορες διακρίνονταν από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά –ο Χίτλερ εφάρμοσε μια φυλετική πολιτική και ο Φράνκο δεν ήταν ακριβώς οπαδός του φασισμού– που διέφεραν από τους Συνταγματάρχες, υπήρχαν ωστόσο πολλές ομοιότητες. Όλοι τους υφάρπαξαν παράνομα την εξουσία για να εκκαθαρίσουν τη χώρα από «μιαρά» στοιχεία. Επιδίωξαν να επαναφέρουν την «ένδοξη ιστορία» του έθνους, άσχετα από οποιεσδήποτε συνέπειες και όλοι έτρεφαν μια ιδεώδη εικόνα για την πατρίδα. Εκθείασαν και προπαγάνδισαν αυτό το ιδεώδες μέσα από ένα συνονθύλευμα ιστορικών μύθων και επινοημένων παραδόσεων. Η ιδέα ότι το σύγχρονο έθνος ήταν «αλλοιωμένο και ασθενές», «εκφυλισμένο» εξαιτίας αντεθνικών επιρροών και ότι έπρεπε συνεπώς να συντελεστεί μια κάθαρση, ώστε να επιστρέψει το έθνος σε μια καθαρή και γνήσια κατάσταση, ήταν αντίληψη που ταίριαζε με ακρίβεια στις ιδεοληψίες των Συνταγματάρχων. Στράφηκαν γι' αυτό στα ιδεώδη του ρομαντικού εθνικισμού (1770-1815) και του εθνικισμού, όπως αυτός είχε διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.

Ο ρομαντικός εθνικισμός αντλούσε έμπνευση από το παρελθόν και επιδίωκε τη διαιώνιση του παρελθόντος με τη δημιουργία ενός μονοπολιτισμικού κράτους και εκφραζόταν μέσα από την έμφαση στη γλώσσα, τα έθιμα, τις παραδόσεις και την ιδιοσυγκρασία του λαού. Ο πολίτης διαμόρφωνε έτσι την ταυτότητά του μέσα από

αυτό που αποτελούσε τις ρίζες του, οι οποίες, σύμφωνα με τους Συνταγματάρχες, οδηγούσαν στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας του 1821. Όπως ο Μουσολίνι με τη λατρεία της Romanità επιδίωκε την επιστροφή στην ένδοξη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, έτσι και οι Συνταγματάρχες ταύτιζαν την Ελλάδα με την αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ακολουθώντας τα βήματα του δικτάτορα Μεταξά.

Η βιβλιογραφία

Αν και από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η έρευνα για την προπαγάνδα σε όλες τις εκφάνσεις της αποτελεί μέρος της επιστήμης της ιστορίας και το υλικό είναι άφθονο, αυτό δεν ισχύει για το καθεστώς των Συνταγματαρχών και το θέμα δεν είναι καν το αντικείμενο ενός ακαδημαϊκού διαλόγου. Τα περισσότερα από τα βιβλία που αναφέρονται στην περίοδο της δικτατορίας αφορούν τις εμπειρίες των θυμάτων που υπέστησαν βασανιστήρια και απευθύνονται στο εξωτερικό ή γράφονται από πρώην πολιτικούς, που διαμένουν εκτός της χώρας. Ακόμα και σήμερα το βιβλίο του C. M. Woodhouse, *Η άνοδος και η πτώση των Ελλήνων Συνταγματαρχών* (εκδ. Granada, Λονδίνο 1985), αποτελεί την κυριότερη επισκόπηση για τη χούντα. Οι περισσότερες μελέτες γράφτηκαν μεταξύ 1967 και 1980 και έχουν πολιτική χροιά. Είτε από τα αριστερά (C.T. Aris, *Ταξική ανάλυση της Ελλάδας. Μανιφέστο του επαναστατικού κομμουνιστικού κινήματος ΕΚΚΕ*, 1971), είτε από δεξιά (Kenneth Young, *The Greek passion. A study in people and politics*, 1969 και David Holden, *Greece without columns. The making of the modern Greeks*, 1972). Παρά το ότι οι πληροφορίες που περιέχονται σε αυτές τις μελέτες είναι σημαντικές, είναι φανερό πως πρέπει να αντιμετωπίζονται με κριτικό πνεύμα.

Όσον αφορά την ιδεολογία της χούντας και τα διάφορα μέτρα που προήλθαν από αυτή δεν γνωρίζουμε αρκετά καθώς το μεγαλύτερο μέρος της διαθέσιμης βιβλιογραφίας αναφέρεται μόνο σποραδικά σε αυτά ή και καθόλου. Η ανάλυση των σπουδαιότερων θεμάτων του σχολικού βιβλίου *Πολιτική Αγωγή*, είναι μια καινούργια προσέγγιση. Ακριβώς επειδή δεν έχουν υπάρξει άλλες δημοσιεύσεις

μελετών με αντικείμενο τη συγκεκριμένη πηγή, χρησιμοποιώ αποσπάσματα κυρίως από το βιβλίο *Πολιτική Αγωγή*. Για τον ίδιο λόγο η υποστήριξη της έρευνάς μου από άλλη δευτερεύουσα βιβλιογραφία είναι περιορισμένη.

Προφορικές μαρτυρίες

Κατά τη διαμονή μου στην Ελλάδα πήρα συνέντευξη από αρκετούς Έλληνες σχετικά με τις εμπειρίες τους από τα σχολικά χρόνια κατά την περίοδο του καθεστώτος των Συνταγματαρχών. Παράλληλα έστειλα, μέσω του κύκλου των γνωριμιών μου, ερωτηματολόγια σε Έλληνες που ζουν στο εξωτερικό. Αυτές οι μαρτυρίες αναφέρονται στις σημειώσεις σαν «ανώνυμες πηγές» και κατονομάζεται μόνο ο τόπος κατοικίας. Προς αποφυγή ασαφειών, αναφέρεται στις σημειώσεις η ημερομηνία κατά την οποία έγινε η συνέντευξη ή η λήψη των ερωτηματολογίων.

1. Η καθαρεύουσα είναι μια τεχνητή γλώσσα που δημιουργήθηκε τον 19^ο αιώνα και σημαίνει ακριβώς μια «καθαρή γλώσσα», απαλλαγμένη από όλες τις τουρκικές και σλαβικές λέξεις που είχαν ενσωματωθεί σε αυτήν, ώστε να πλησιάζει την ελληνική γλώσσα του 4^{ου} αιώνα (κοινή).
2. I.A. Κάτρη, *Eyewitness in Greece. The colonels come to power*, (New Critics Press, Inc: St Louis, Missouri 1971) 30.
3. Η τηλεόραση έκανε την εμφάνισή της με καθυστέρηση στην Ελλάδα και κατέκτησε τα ελληνικά νοικοκυριά μόλις στις αρχές της δεκαετίας του '70. Στην επαρχία έφθασε πολύ αργότερα. Η προπαγάνδα μέσω της τηλεόρασης επηρέαζε, συνεπώς, πολύ μικρότερα ποσοστά του πληθυσμού από ό,τι σήμερα. Γι' αυτό και η χούντα περιορίστηκε κυρίως στο ραδιόφωνο και τα έντυπα μέσα.
4. Το σχολικό βιβλίο «Στοιχεία δημοκρατικού πολιτεύματος» είναι παρόμοιο με το βιβλίο «Κοινωνική Αγωγή» που διδάσκεται στην Ολλανδία.